

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԷՊՈՍ

ՀԱՅԿ ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄՅԱԼ

«ՍԱՍՆԱ ԾՈՒԵՐ» ԷՊՈՍԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԱՌԱՄՊԵԼԱԿԱՆ ՍԽԵՄԱՆԵՐ, ԹԵ՞ ԳՐԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹ

Բանալի բառեր - Սասնա ծռեր, Սասունցի Դավիթ, Էպոսի կառուցվածք, պատում, ճյուղ, առասպել, Վիպասանք, Տարոնի պատերազմ, ինդեվրոպական առասպելաբանություն:

Հարցերի շրջանակ

Հայ էպոսագիտության մեջ, ի թիվս «Սասնա ծռեր» էպոսի ուսումնասիրության այլ կարևոր հարցերի, դեռևս վերջնականորեն լուծված չեն էպոսի կառուցվածքային քառաճյուղ համակարգի ձևավորման կերպի ու ժամանակի հարցերը: Կա՞րողոք էպոսի կառուցվածքային համընդհանուր ընդգրկում ունեցող համակարգ: Եթե այո, ե՞րբ է այն ձևավորվել, ինչպե՞ս, ի՞նչ գործոնների ազդեցությամբ: Ի՞նչ մեթոդներով և նյութերով է հնարավոր քննել այս հարցերը

Այս խնդիրներին անդրադարձներ են եղել էպոսի առաջին գրառված պատումի ուսումնասիրությունից ի վեր, դրանք լայնորեն քննարկվել են Մանուկ Աբեղյանի՝ էպոսին նվիրված ուսումնասիրություններում և արդիական են մինչ օրս: Տարբեր ուսումնասիրությունների մեջ ձևավորվել է երեք տեսակետ. ա) Մ. Աբեղյանի տեսակետը. հայերն ունեցել են մի հին մեծ ավանդակեա, որը 5-րդ դարում արդեն ավարտուն է եղել, և հետագայում պատմական իրադարձությունների ազդեցությամբ փոխվել են հերոսների անուններն ու գործողությունների վայրերը բ) էպոսի քառաճյուղ համակարգը ձևավորվել է հնագույն ժամանակներում և ինդեվրոպական առասպելաբանության գործառնությամբ քառաճյուղ կայուն սխեմայի բա-

* Հոդվածն ընդունված է տպագրության 17.04.2020 թ.:

Նախյուսական հետագա արտահայտություն է, գ) Էպոսն ունենալով հնագույն առասպելական շերտեր, վերջնականորեն ձևավորվել է միջնադարում 9-12-րդ դարերում, և չկա բոլոր տարբերակների համար ընդունելի կառուցվածքային վերջնական համակարգ: Մեր ուսումնասիրության մեջ անդրադառնալով այս տեսակետներին, դրանք ընկում ենք արդի Էպոսագիտության և Մանուկ Աբեղյանի ուսումնասիրությունների ներկայացմամբ ու վերլուծությամբ:

Ա) Սերունդ, ճյուղ, մաս, հատված

Ընդունված է համարել, որ «Սասնա ծռերում» կառուցվածքային հիմնական միավորը ճյուղն է, որն էլ կենտրոնացնում է վիպական չորս սերունդներ ընդգրկող դիպաշարը: «Ճյուղ» ասելով ասացողները սովորաբար հասկանում են որոշակիորեն ավարտված և ամփոփ, մեկ գլխավոր հերոսի շուրջ պատմվող հիպերմոտիվների և մոտիվների խումբ¹:

Սակայն Էպոսի տարբերակների համեմատական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բանավոր ավանդման և տարբերակայնության գործընթացի առանձնահատկություններով պայմանավորված, իրականում դժվար է պնդել, թե կա մեկ անգամ հաստատված, հստակ և միասնական կառուցվածքային մոդել:

Ասացողների կառուցվածքային միավորների վերաբերյալ տարբեր վկայություններից անկախ, այսօր մեզ հասած պատումներն ունեն 1-4 կառուցվածքային հիմնական միավոր-ճյուղ՝ Սանասար և Բաղդասար, Մեծ Մհեր, Սասունցի Դավիթ, Փոքր Մհեր: Այս պատումների և համահավաք բնագրերի հրատարակության ժամանակ, հաշվի առնելով դիպաշարային առանձին հատվածների ու մոտիվային խմբերի առկայությունը, Նաև Նյուֆի ընկալումը դյուրացնելու համար առանձին ենթավերնագրերով առանձնացվել են կառուցվածքային այլ միավորներ ևս: Օրինակ՝ 1939 թվականի համահավաքում կան հետևյալ հատվածները՝ առաջին ճյուղում՝ «Կռիվ Բաղդադի խալիֆի դեմ», «Սանասարի և Բաղդասարի» ամուսնությունը, երկրորդ

¹ Ուշագրավ է, որ «ճյուղ» եզրը գործածում են նաև «Հեսեր» Էպոսի բուրյատական տարբերակի ասացողները, սակայն այլ նշանակությամբ. ինչպես մեզ բացատրեց Էպոսի ասացող-կատարող Լեոնիդ Բաբալանը, այստեղ «ճյուղը» հերոսի ու վիշապի վիպական կռվի առանձին հատված է նշանակում, համեմատելի Դավթի և Մելիքի մենամարտի առանձին հարվածների հատվածների հետ: Թեև տարբեր հրատարակություններում նաև «ճյուղ» կոչվում են հերոսի վիպական կյանքի առանձին հատվածները: St'u Гэсэр, Бурятский народный героический эпос. В двух книгах /пер. Солоухин В.А./, Москва, 1986:

ճյուղում «Միերը խնամում է Սասունը», «Մեծ Միերի կռիվը Մըսրա Մելիքի դեմ», երրորդ ճյուղում երկու մեծ հատվածների՝ առաջինը՝ «Դավթի կռիվը Մըսրա Մելիքի դեմ», սա էլ իր հերթին՝ «Մանուկ Դավիթը Մըսրուն», «Դավիթը հովիվ», «Որսորդ Դավիթը վերաշինում է հոր վանքը և պատուհասում Խոլբաշու զորքերին», «Դավիթը պատուհասում է Մըսրա Մելիքի հարկահաններին», «Դավթի և Մելիքի մենամարտը» մասերի, երկրորդը՝ «Դավիթ և Խանդուզ», սա էլ իր հերթին՝ «Դավթի ամուսնությունը», «Դավթի մահը»:

Պատումներում այս ճյուղերը տարբեր քանակով, ծավալներով ու ամբողջականությամբ են ներկայանում: Համեմատաբար ինքնուրույն են առաջին և երրորդ ճյուղերը, որոնք հանդես են գալիս առանձին, իսկ երկրորդ և չորրորդ ճյուղերը առանձին պատումների տեսքով չեն պահպանվել: Պատումների ճյուղային կառույցների տիպաբանությունը ընդհանուր կարգով ի հայտ է բերում որոշ օրինաչափություններ, որոնք էլ հաջորդիվ՝ վիպական տեքստի մյուս մակարդակներում արտահայտվում են մասնավոր տարբերակիչ հատկանիշների միջոցով:

Բ) Էպոսի կառուցվածքն ըստ պատումների

Էպոսի առաջին ճյուղն առանձին՝ առանց մյուս ճյուղերի իրացվում է միայն Մոկաց պատումներում: Երրորդ ճյուղը բոլոր խմբերում իրացվում է միանման մանրամասնությամբ և ամբողջականությամբ: Չորրորդ ճյուղն առավել ամբողջական հանդիպում է Մոկաց պատումներում և շատ սեղմ Սասնո պատումներում:

Ի տարբերություն Մոկաց պատումների՝ Մշո տիպաբանական խմբի պատումները մեծ մասամբ կառուցվածքայնորեն խաթարված են:

Կայուն և ավանդական կառուցվածքով հատկապես աչքի են ընկնում Վլաշկերտից սերող պատումները: Վլաշկերտի պատումների կառուցվածքային հիմնական առանձնահատկությունը Նրանց քառաճյուղ և եռաճյուղ բնույթն է՝ երկրորդ՝ Մեծ Միեր ճյուղի շեշտված արտահայտությամբ: Ընդհանրապես, Մեծ Միերի ճյուղն իր ամենաընդարձակ ու բազմամոտիվ արտահայտությունը գտնում է հենց այս տիպաբանական խմբում: Ի տարբերություն երկրորդ ճյուղի՝ Մշո խմբում ակտիվ գործառականության՝ Էպոսի առաջին ճյուղը այստեղ բավական թույլ արտահայտություն ունի: Բացի այդ՝ այն առանձին գրեթե հանդես չի գալիս:

Բացի այս, խմբում կա պատումների մի շարք, որտեղ ընդհանրապես բացակայում է էպոսի երկրորդ՝ Մեծ Միերի ճյուղը: Այստեղ Դավիթը Սանասարի որդին է: Ընդ որում հիշատակություն էլ չկա Մեծ Միերի մասին:

Սոկաց խմբի պատումների մեծ մասում առկա են միայն երրորդ և չորրորդ ճյուղերը, երբեմն էլ՝ Սանասարի և Բաղդասարի ճյուղը: Սոկաց տիպաբանական խմբի այն պատումներում, որտեղ միայն Դավթի ու Փոքրի Միերի ճյուղերն են, միշտ ինչ-որ կերպ հիշատակվում են առաջին երկու ճյուղերը: Բացի այս Սոկաց հինգ պատումներում կա միայն առաջին ճյուղը:

Սոկաց պատումների գլխավոր առանձնահատկությունն այն է, որ այստեղ ուրվագծային է երկրորդ՝ Մեծ Միերի ճյուղը: Այն հանդես է գալիս որպես Դավթի ճյուղի Նախապատմություն, իսկ գլխավոր Նպատակը սերնդաշարունակման մոտիվի իրացումն է:

Ինչպես Մշո և Սոկաց պատումների դեպքում, Սասնա պատումներում Նույնպես էպոսի ընդհանրական պատկերը քառաճյուղ համակարգն է, որը, սակայն, առավել քան մյուս խմբերի պատումներում է, բավական խաթարված է: Սասնա պատումների մեծ մասը հանդես է գալիս երկճյուղ և եռաճյուղ համադրություններով, որտեղ, սակայն, շատ սեղմ հիշատակվում են Նաև երկրորդ և չորրորդ ճյուղերը: Այլ խմբերի հետ տարբերությունները պայմանավորված են ճյուղերի համամասնությամբ, դրանց գործածության հաճախականությամբ և կազմվող կառուցվածքային մոդելներով:

Պատումների կառուցվածքների համեմատական ընկությունը ցույց է տալիս, որ մեծ մասամբ անկախ ավանդման և գրառման վիճակից, էպոսը հակված է ամբողջացման և ավարտունության, որի արտահայտությունը էպոսի ավանդական քառաճյուղ կամ եռաճյուղ համակարգն է (Սանասար-Բաղդասար, Մեծ Միեր, Սասունցի Դավիթ և Փոքր Միեր ճյուղերի հաջորդականությամբ): Այլ խնդիր է, որ բանավոր ավանդման երկարատև ընթացքում տարբեր պատճառներով խաթարված քառաճյուղ համակարգը վիպասացները փորձել են ամբողջացնել երկու կամ երեք ճյուղերում: Պատումների մի մասում դա չի ստացվել, բայց առանցքային մոտիվները որոշ դեպքերում իրացվել են ոչ ընդունված տեղում, սակայն իրացվել են, ըստ ուսումնասիրողների, էպոսի հղացքի պահանջով, քանի որ հերոսների չորս սերունդների հարակցմամբ կազմվող քառաճյուղ համակարգը պատճառաբանված է.

«Թեպետ յուրաքանչյուր ճյուղ առանձին վերցրած վիպական անկախ ու ամբողջական պատմություն է տվյալ սերնդի մասին, բայց այդ ճյուղերի հարակցումը կատարված է ոչ միայն արտաքին ապես, սոսկ սերունդների հաջորդականությամբ, այլև վիպական ներքին տրամաբանությամբ և գեղարվեստական որոշակի պատճառակցությամբ»¹, – նշում է Եպոսագետ Ս. Հարությունյանը:

Գ) Եպոսի կառուցվածքային միասնությունն ու քառաճյուղ հավակարգը

Այսուհանդերձ, դեռևս անպատասխան է մնում հարցը, թե ինչպես է ստեղծվում «վիպական այդ ներքին տրամաբանությունը». ինչպես են տարբեր ժամանակներում ստեղծված, տարբեր բնույթի առասպելական ու Եպիկական հերոսներ ներկայացնող հատվածները միահյուսվել՝ ստեղծելով մեկ ամբողջական վիպասանություն, երբ գիտենք, որ Սանասարի ու Բաղդասարի ճյուղը հանդիպում է և առանձին, Մեծ Միերի ճյուղը քիչ տարբերակներում և մեծ մասամբ շատ սեղմ է հանդիպում, Դավթի ճյուղն ինքնուրույնության բարձր աստիճան ունի, իրացվում է նաև առանց մյուս ճյուղերի, Միերի ճյուղը, կամ ճյուղի առանձին հատվածներ ինքնուրույն գոյություն են ունեցել որպես ավանդություններ՝ կապված Միերի Դռան կամ Ալուփու բարի հետ: Ինչո՞ւ ընդհանրապես հերոսների երեք կամ չորս սերունդ և կառուցվածքային այս մոդելը միայն հայկական Եպիկական ավանդույթի՞ն է բնորոշ, թե՞ հանդիպում է նաև այլ էպոսներում:

Ի թիվս Եպոսի հետ առնչվող բազմաթիվ հարցերի, որոնք արծարծվում են Մ. Աբեղյանի տարբեր տարիների ուսումնասիրություններում, մասնավորապես, «Մուրճ» հանդեսում 1889 թ. հրատարակված «Ազգային վեպ», «Ազգագրական հանդեսում» 1906-1908 թթ. հրատարակված «Հայ ժողովրդական վեպը» և 1966 թ. հրատարակված «Հայ վիպական բանահյուսություն», անդրադարձ է կատարվում նաև Եպոսի կառուցվածքային ձևավորմանը:

Այսպես, հաշվի առնելով «Սասնա ծռերի» պատմական, առասպելական, վիպական շերտերը, Մ. Աբեղյանն արձանագրում է, որ Եպոսը, ըստ կառուցվածքի և դիպաշարի զարգացման, բավական բարդ է.

«Դա ոչ թե կենտրոնանում է մի եղելության շուրջ, այլ բաժանված է երեք-չորս, երբեմն և ավելի սերունդների մեջ, որոնցից յուրաքանչ-

¹ Սասունցի Դավիթ, Հայ ժողովրդական հերոսավեպ (առաջաբ., բառ., ծանոթ.՝ Ս. Հարությունյանի), Երևան, 1981, էջ 6:

յուրի վրա պատմվում են երկու-երեք վեպեր կամ տարբեր-տարբեր պլոտեոններ: «Սասնա ծռերը», ուրեմն կազմված է բազմաթիվ վեպերից, որ ասացողներն անվանում են «ճուղ»¹:

Նույն տեղում ուսումնասիրողը նշում է նաև, որ «ճյուղը» կայուն և ամփոփ միավոր չէ և տարբեր ասացողների դեպքում տարբեր սահմաններ ունի, ինչի հետևանքով էլ ասացողները ճյուղերի քանակն ըստ հիշողության և ընկալման կարող են ավելացնել՝ հասցնելով յոթի կամ քառասունի և, ընդհակառակը, սահմանափակվել մեկով:

Մ. Աբեղյանը նաև կարևոր դիտողություն է կատարում վեպի կառուցվածքային ընդունված համակարգի ձևավորման վերաբերյալ, ինչն էլ անմիջականորեն կապվում է պատումների տիպաբանական խմբերի առաջացման հետ.

«Մինչ ուրիշ ազգերի մեջ վիպական ավանդությունը գրավոր գեղարվեստական մշակության է ենթարկված մեկ կամ մի քանի բանաստեղծների ձեռքով և ստեղծվել են ամբողջական գեղարվեստական վիպասանություններ, – մեր Վեպը մշակված է միայն բերանացի պատմվելով և հետզհետե այսպիսի մշակության հետևանքով է, որ «Սասնա ծռերը» հանդես է գալիս երկու կամ երեք խմբերով՝ Մուշ ու Սասունի, Մոկաց ու պարսկահայոց ու խառնուրդ խմբերով»²:

Պետք է նշել, որ ըստ հայ վիպական բանահյուսության Մ. Աբեղյանի ուսմունքի, ժողովրդի դարերի ընթացքում ստեղծած էպիկական բնույթի ստեղծագործությունները՝ առասպելներ, ավանդավեպեր, էպոս, վիպական երգեր, դասակարգում է ըստ հինգ հիմնական շրջանի. Մ. Աբեղյանը վիպական բանահյուսության այս շրջանների միջև սահմանում է պատմական զարգացման կատեգորիան: Ինչը թեև չի բացառում վիպական այդ ստեղծագործությունների ինքնուրույն զուգահեռ գոյությունը, սակայն համակարգված տեսությամբ, բազմակողմանի քննությամբ Մ. Աբեղյանը ցույց է տալիս վիպական ավանդույթի զարգացումը, առանձին ստեղծագործությունների ձևավորման ժամանակն ու միմյանց հետ կապերը: Այսինքն՝ էպոսը ժամանակագրորեն վերջինն է, թեև պահպանում է հնագույն առասպելների հետքեր:

Էպոսի կառուցվածքին հայագետն անդրադառնում է «Հայ վիպական բանահյուսություն» ուսումնասիրության «Պարսից պատերազմ» ավանդավեպին վերաբերող հատվածում: Հիմնվելով «Սասնա ծռերի» կառուցվածքային համակարգի փաստացի վիճակի

1 Մ.Աբեղյան, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1966, էջ 466:

2 Նույն տեղում, էջ 467:

տվյալների վրա՝ Մ. Աբեղյանը քննում է «Պարսից պատերազմը»՝ Նշելով, որ այն նույնիսկ ավելի միասնական է, քան էպոսը, քանի որ կա գաղափարական միասնություն։ տարբեր սերունդների հերոսներին միավորում է ընդհանուր պայքարը պարսիկների դեմ։

«Ինչ ընդհանուր միություն կարելի է տեսնել, օրինակ «Սասնա ծռերի» չորս սերունդների մեջ։ Դա մի տոհմային պատմություն է, որի մեջ դիպվածները, պլոժետներն ու մոտիվները խմբված են ոչ թե մի կարևոր եղելության շուրջ, այլ մի տոհմի, մի տեղական կենտրոնի... Սանասարի և իր եղբոր, Առյուծաձև Մհերի, Դավթի ու Պզտիկ Մհերի վեպերն իրարից անջատ բաներ են և կապված են գրեթե միայն հոր և որդու կապով։ Այդ ճյուղերից յուրաքանչյուրը նույնպես մի քանի անկախ վեպերից ու գրույցներից են կազմված, բայց և այնպես միասին մի վեպ են, որովհետև մի մարդու գլխի եկած բաներ են. և բոլոր սերունդների ճյուղերն ևս միասին մի ընդհանուր վեպ են, որովհետև հերոսները հայր ու որդի են։ «Սասնա ծռերի» կենդանի օրինակը բացատրում է մեզ մեր այս հին վեպի ընդհանուր հատկությունը. այն է Մամ-Կոնից մինչև Մանուել պատմվածները նույնպես մի վեպ են կազմել և ավելի ևս հեշտությամբ, քանի որ մի ընդհանուր դրություն, մի ընդհանուր թեմա գոնե, եղել է, որով հորինվել է մի շղթա, որի օղակները թեպետ և մեկը մյուսից անկախ՝ բայց և իրար հետ կապված են եղել»¹։

Փաստորեն՝ այստեղ Մ. Աբեղյանը որևէ ընդհանուր ավանդված, մեր վիպական բանահյուսությանը բնորոշ կառուցվածքային համակարգ չի առանձնացնում և որպես կառուցվածքային միասնության հիմք՝ դիտում է ընդհանուր թեմայի առկայությունը, ինչպես այստեղ, այնպես էլ՝ «Վիպասանքում» (նույն տեղում, էջ 166-167)։ Թեպետ վիպական ընդհանուր ավանդույթի մասին խոսելիս անընդհատ նկատի են առնվում տարբեր ստեղծագործություններում կրկնվող միավորները, «Սասնա ծռերը» դիտվում է որպես «Պարսից պատերազմ» և «Տարոնի Պատերազմ» ավանդավեպերի շարունակություն, զարգացում՝ կրկնվող կերպարներով ու մոտիվներով։

«Տարոնի պատերազմը պարսիկների դեմ դարձել է Սասունի կռիվ Սարա Մելիքի դեմ։ Հին անունները կամ մոռացության են տրված շատ հին միջադեպերի հետ, կամ թե, ինչպես Մուշեղ, Պապ և Շապուհ արքան, ետ են մղված նորերի առաջ։ Այս կերպարանափոխությունը կատարվել է մեկ այն պատճառով, որ Սասունն ան-

¹ Նույն տեղում, էջ 284։

բաժան է եղել Տարոնից, մեկ էլ, որ Սասունի 9-13-րդ դարերի դեպքերը նման են եղել հին վեպի պատմվածքներին: Նոր վեպի մեջ գրեթե չկա մի միջադեպ, որ հին մեջ չի եղել: Կենցաղական գծերը մի կողմ թողած՝ Նորի դիցազնական առասպելները միայն չենք գտնում հին վեպի մեջ: Նոր վեպի մեջ ապրում են, ուրեմն, հին վեպի տարերքն և ընդհանուր ոգին: Նույն ձևով, ինչպես կոնսերվներ, Նոր վեպի մի քանի առասպելների մեջ դեռ կենդանի մնում են հատվածներ Վիպասանքի»¹:

Այդ կրկնությունները հայագետը մեկնաբանում է, փաստորեն, գործողությունների տարածման վայրերի մասնակի նույնությամբ և իրադարձությունների կրկնություններով, թեև նշում է նաև կրկնվող առասպելական սխեմաների մասին:

Դ) Կրկնվող առասպելներ ու հնագույն սխեմա

Մասնակիորեն ընդունելով Մ. Աբեղյանի այս տեսությունը, հետազայում էպոսի Նոր ռաումնաափրոդները խնդրին մոտենում են այլ կողմից, քննելով ոչ թե առանձին առասպելներ, այլ ամբողջական սխեմաներ, որոնք կրկնվում են վեպից -վեպ: Ընդ որում, որոշ դեպքերում էպոսը ավելի հին ստեղծագործություն է դիտարկվում, քան գրավոր ճանապարհով մեզ հասած ավանդավեպերը: Մասնավորապես Սարգիս Պետրոսյանը, «Սասնա ծռերի» երեք եղբայրները և նրանց վիպասանական զուգահեռները» հոդվածում քննելով մեր էպոսի Միեր, Հովան և Վերգո եղբայրներին, ցույց է տալիս նրանց համապատասխանությունը ֆրանսիացի հնդեվրոպաբան Ժորժ Դյումեզիլի հայտնաբերած հնդեվրոպական մշակույթի եռաճյուղ գործառնության հարացույցին: Այդ հարացույցը, ըստ Դյումեզիլի, հնդեվրոպական մշակույթի առանձնահատուկ հատկանիշն է, որը, ի վերջո, հանգում է հասարակության եռամաս սոցիալական կառույցին, որը տեսանելի է հնդկական, իրանական, հուսական, լատինական ցեղերի կենցաղում, ծեսերում ու առասպելներում: Ըստ Դյումեզիլի՝ հնդեվրոպական առասպելներում և կրոնական համակարգերում գործող հերոսներին կարելի է դասակարգել ըստ երեք հիմնական գործառնությունների՝ գերագույն իշխանություն (քրմական, հմայաիրավական), ռազմական և տնտեսական-համայնական (պտղաբերություն, առատություն): Գործառնական հարացույցի առաջին կետին համապատասխանում են գերագույն աստվածները, քրմերը, հոգևոր առաջնորդները, թագավորները,

¹ Նույն տեղում, հատ. Ա, էջ 400:

իշխանները, երկրորդ կետին՝ զորավարները, մարտիկները, երրորդ մասին՝ աստվածուհիները, տնտեսական գործառույթներ ունեցող կերպարները: Այս համակարգը տեսանելի է հնդեվրոպական առասպելական, էպիկական և նույնիսկ պատմական տեքստերում: Իր այս ուշագրավ տեսությամբ Ժ. Դյումեզիլը կարողացավ հասարակական ու պետական կառույցի մոդելը դարձնել տարբեր առասպելաբանական ու պաշտամունքային տեքստերի, կրոնական համակարգերի վերլուծության սխեմա ու գործիք¹: Նա ձգտում էր ցույց տալ հնդեվրոպական ժողովուրդների համար ընդհանուր, կայուն նախակառուցվածքի, հիմք տեքստի առկայությունը: Ս. Պետրոսյանը, այս կերպարներին համեմատելով հին հայկական (Արտաշեսի որդիներ՝ Արտավազդ, Մաժան, Վրույր) և իրանական (Չրադաշտի որդիներ) համապատասխան կերպարների հետ, ցույց է տալիս, որ նրանք ոչ միայն դիցաբանական, այլև սոցիալական գործառույթների կրողներ են:

«Այսպիսով, Սասնա ծռերի երկրորդ սերնդի ներկայացուցիչները սոցիալական որոշակի ֆունկցիաներով օժտված տիեզերական էակների կերպարների բանահյուսական էպոսային զարգացման արդյունք են: Ընդ որում, նրանց կերպարներում տիեզերական գծերն առավել ցայտուն են դրսևորվում, քան Արտաշեսի կամ Չրադաշտի որդիների կերպարներում (այստեղ առաջին պլան է մղված սոցիալականը և մթազնված՝ տիեզերականը): Այսուհանդերձ, վերջիններիս նման Միեր, Հովան, Վերգո եղբայրների կերպարները ևս պահել են իրենց նախատիպերի սոցիալական ֆունկցիաների վերհուշները. նրանցից առաջինի և երկրորդի մեջ հստակորեն երևում են զորավարն ու տնտես-հագարապետը, իսկ երրորդի մեջ՝ չնայած աղոտ, այնուամենայնիվ, ուրվագծվում է նախկին արքա-քրմապետը»²:

Այսինքն՝ տեսնում ենք կառուցվածքային նույն սխեմայի իրացումները «Վիպասանքում» և «Սասնա ծռերում»՝ ըստ սոցիալական նույն գործառույթներն ունեցող հերոսների: Ըստ այդմ էլ՝ նաև այդ կերպ կարելի է մեկնաբանել էպոսի հերոսների շուրջ ամբող-

1 Տե՛ս **Ж. Дюмезиль**, Верховные боги индоевропейцев, Москва, 1986:

2 **Ս. Պետրոսյան**, «Սասնա ծռերի» երեք եղբայրները և նրանց վիպասանական զուգահեռները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1975, թիվ 9, էջ 76-77: Տե՛ս նաև նույն հեղինակի մեկ այլ ուսումնասիրություն. Հասարակության եռադասության սկզբունքի դրսևորումները երվանդունյաց Հայաստանում (մատենագրական տվյալների համադրման փորձ), «Պատմաբանասիրական հանդես», 2000, թիվ 2, էջ 160-176:

ջացող ճյուղային կառույցի առկայությունը և դրա համապատասխանությունը հնդեվրոպական նախակառույցին: Այս խնդիրներն արդեն արծարծվում են մեկ այլ ուսումնասիրողի՝ Ստեփան Ահյանի ««Սասնա ծռեր» հայկական էպոսն ու հնդեվրոպական երեք ֆունկցիաները» հոդվածում: Այստեղ գիտնականը եռաճյուղ սխեմայի հետ համադրում է «Սասնա ծռեր» էպոսի այս անգամ արդեն գլխավոր հերոսներին և էպոսի քառաճյուղ համակարգը.

«Մենք այստեղ նպատակ ունենք ցույց տալ, որ «Սասնա ծռեր» էպոսի հիմնական հերոսների իշխանության հաջորդականությունը հորից որդի կազմում է հնդեվրոպական եռաֆունկցիա մի կառուցվածք, որը տարբերվում է մինչ այդ ծանոթ կառուցվածքներից»¹, – նշում է Ահյանը:

Հետևելով Դյումեզիլի հարացույցին՝ ուսումնասիրողը ցույց է տալիս, որ «Սասնա ծռերի» առաջին ճյուղում ունենք հնդեվրոպական հիմք առասպելի տարրեր², մասնավորապես Սանասարը Նույնանում է Ինդրային, Մեծ Միերը՝ Միթրային, Դավիթը՝ Վայու հերոսին, իսկ Փոքր Միերը՝ Վարունա աստծուն: Ինչպես և Դյումեզիլը, Ահյանը նույնպես հակված է դեպի միասնական նախատեքստը.

«Սկսվելով տիեզերական լեգենդով և վերջանալով հնդեվրոպական կատարածաբանական լեգենդի փոխադրությամբ, «Սասնա ծռեր» էպոսը ամենից առաջ աշխարհի պատմությունն է, այնպես, ինչպես այն պատկերացրել են հնդեվրոպացիները: Կազմվելով Հայաստանում իրանական տիրապետությունից առաջ, այս էպիկական պոեմն ունի եռաֆունկցիա կառուցվածք, որը կենդանի է մնա-

1 Ս.Ահյան, «Սասնա ծռեր» հայկական էպոսն ու հնդեվրոպական երեք ֆունկցիաները, «Պատմաբանասիրական հանդես», թիվ 1, 1985, էջ 32:

2 Ամպրոպային աստծո մասին հիմք առասպելը հայտնաբերել են Վ. Իվանովն ու Վ. Տոպորովը: Ըստ նրանց՝ նախնական (հիմնական) առասպելը կառուցված է երկհակադրության (բինարիզմի) սկզբունքով: Ընդ որում՝ այդ երկու հակադիր նախասկզբները կարող էին կերպավորվել ինչպես երկու առանձին, այնպես էլ մեկ կերպարում՝ հաջորդելով միմյանց. «Ամպրոպային հերոսի և Նրա հակառակորդի կռվի մասին պատմող հնդեվրոպական առասպելում (հետայսու հիմնական առասպել կոչվող) երկու կերպարներին էլ վերագրվում են այնպիսի ընդհանուր պարագաներ, ինչպիսիք են՝ կրակ, ջուր, քար, ծառ, անասնահոտ, եղջյուրներ, բուրդ, հարստություն, թվային կոնստանտներ և այլն: Ընդ որում՝ առասպելի կոնկրետ հանգույցներում այդ պարագաները պատկանում են մեկ մի, մեկ՝ մյուս կերպարին և առասպելի զարգացմանը զուգընթաց կարող են անցնել ամպրոպային հերոսից հակառակորդին և հակառակը», **В. В. Иванов, В. Н. Топоров**, Инвариант и трансформации в мифологических и фольклорных текстах, с. 49. В книге: Типологические исследования по фольклору: сборник статей памяти В. Я. Проппа (18951970), Москва, 1975, с. 44-77:

ցել հայերի մոտ միևնույն մ. թ. 7-րդ դարը: Հայկական պատմագրության մեջ պահպանված մի շարք կիրառումները հենց այդ են վկայում»,¹– եզրակացնում է Ահյանը:

Ուշագրավ է, որ ինքը՝ Ժ. Դյումեզիլը, Ահյանի անդադարաձիգ հետո մի հոդված գրեց, որտեղ հայոց ազգածին ավանդությունը՝ Հայկի, Արամի, Արայի առասպելները համադրեց առաջին, երկրորդ և երրորդ գործառնություններին, իսկ «Սասնա ծռերի» առաջին ճյուղում առանձնացրեց որոշ համապատասխանություններ²: Դյումեզիլի այս տեսությունը ոգևորեց ոչ միայն Ս. Պետրոսյանին և Ս. Ահյանին, այլև մեր առասպելաբանության և էպոսի այլ ուսումնասիրողների: Մասնավորապես Արմեն Պետրոսյանն իր՝ մեր էպոսին ու առասպելաբանությանը նվիրված մի քանի գրքերում՝ «Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները»³ «Армянский эпос и мифология. Истоки. Миф и история» և բազմաթիվ հոդվածներում կիրառում է այս հարացույցը: Սակայն բանն այն է, որ ինչքան էլ ընդգրկուն լինեն այս գործառնությունները, մեր էպոսի հերոսները միանշանակ չեն տեղավորվում տվյալ սխեմայի մեջ, քանի որ տարբեր հատկանիշներ են միավորում: Այսպես, Սանասարը երկվորյակ հերոս է, նաև՝ մարտիկ, Դավիթը մարտիկ է, նաև ունի գերագույն իշխանության գործառնությո՞ւյթ, Փոքր Մհերին հատուկ են միաժամանակ մի քանի գործառնություններ և այլն.

«Հայկական ազգածնական և էպիկական ծննդաբանությունները միասնական առասպելաբանական սխեմայի դիախրոնիկ արտահայտություններ են, և ազգածնական նահապետների հնդեվրոպական բնութագրումները մատնանշում են ուշ շրջանի էպիկական հերոսների հնդեվրոպական ծագումը»⁴,– նշում է Ա. Պետրոսյանը:

Այս դեպքում ուսումնասիրողը զուգահեռ շարքերով ներկայացնում է Հայկին, Արամին, Արային և Սանասարին, Դավթին և Փոքր Մհերին: Այս սխեմայում նույնպես տեղ չունի Մեծ Մհերը և կարելի է ենթադրել, որ էպոսի այդ հատվածը ուշ միջնադարյան հավելում է:

Բայց ինչո՞րին այն է, որ քննելով առանձին կերպարների, առանձ-

1 Ս.Ահյան, նշվ. ուսումնասիրություն, էջ 43-44:

2 Այս մասին տե՛ս Ա. Պետրոսյան, Մեծ Անատոլիան և հնդիսթական լեզվաընտանիքը («Հնդեվրոպական ուսումնասիրություններ» հանդեսի մենագրությունների շարք, թիվ 38, Վաշինգտոն, 2001), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2003, թիվ 2, էջ 213-214, նաև Ա. Պետրոսյան, Армянский эпос и мифология. Истоки. Миф и история, Ереван, 2002, с. 134:

3 Ա. Պետրոսյան, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, Երևան, 1997:

4 Ա. Պետրոսյան, Армянский эпос и мифология. Истоки. Миф и история, с. 134.

Նացնելով նրանց գործառույթները և փնտրելով հնագույն առասպելական համապատասխանություններ՝ Էպոսը չի դիտարկվում իր փաստացի վիճակով, որտեղ, ի թիվս առասպելական զուգահեռներ ունեցող մոտիվների, կան բազմաթիվ այլ տարրեր, որոնցով ամբողջանում է դասական Էպոսի ժանրը և դիտարկվում որպես հերոսական բանաստեղծություն:

Ե) Էպոսը որպես հերոսական բանաստեղծություն

Էպոսի կառուցվածքի, ավելի ճշգրիտ հերոսների սերունդների ձևավորման այլ տեսություններ ևս կան, որոնք առնչվում են Էպոսի՝ որպես հերոսական-դյուցազնական բանաստեղծության և հիմք են ընդունում հունական առասպելաբանությունը: Առանձնացվում են Էպիկական երեք՝ արխայիկ, դասական և անկումային շրջանները մարմնավորող հերոսներ ու նրանց միջոցով իրացվող մոտիվները:

Այս առումով ուշագրավ է անտիկ գրականության ուսումնասիրող Իրինա Շտայի «Էպիկական պատկերավորման բարեշրջումը (Հոմերոսի «Ոդիսականի» Էպիկական հերոսների չորս սերունդ)» հոդվածը: Այստեղ ուսումնասիրողը «Ոդիսականի» կերպարային համակարգի վերլուծությամբ առանձնացնում է հերոսների չորս սերունդ. 1. Աստվածների գավակներ-արարիչներ: 2. Խիզախ ու հանդուգն կիսաստվածներ: Այս սերնդի հերոսները, թեև մասնակիորեն կորցրել են աստվածային էությունը, սակայն բնութագրվում են ֆիզիկական մեծ ուժով, սխրանքների միտվածությամբ: 3. Մարդ-հերոսներ. Խիզախ, բայց ոչ հանդուգն: Նրանք արդեն չեն համարձակվում դուրս գալ աստվածների կամքի դեմ, մրցել իրենց Նախնիների հետ, սակայն պատրաստ են սխրանքների: 4. Հերոսներ, որոնք չեն ձգտում սխրանքի, փառքի, ավելի շատ հակված են խաղաղ կյանքով ապրելուն: Ձգտում են հարստության:

Առաջին տեսակի մեջ հիմնականում արարիչ, ստեղծող, քաղաքներ հիմնող «մշակութային հերոսներն» են, հունական Էպիկական բանահյուսության մեջ՝ Միևոսը, Կադմոսը, Դեդալոսը և այլք: Այս տեսակին լավագույնս համապատասխանում են Սասնա բերդը հիմնող, ժողովրդի համար գոյության պայմաններ ապահովող Սանասարը և Բաղդասարը: Նրանք ընդգծում են իրենց իսկական հոր կամ հայրացուի դեմ, հեռանում Նրա բնակության վայրից և ստեղծում ինքնուրույն գոյության պայմաններ: Երկրորդ տեսակի մեջ մարտիկ-պաշտպաններն են, որոնք պայքարում են քառսային ուժե-

րի դեմ, հաստատում են մարդկային աշխարհի գոյության իրավունքը. այդպիսին են՝ Պերսևսը, Թեսևսը, Հերակլեսը: Հունական առասպելաբանության մեջ այս հերոսները սխրանքներ են գործում ոչ թե հանուն մարդկանց, այլ սեփական փառքի համար: Երկրորդ շրջանում կարևորություն են ստանում հարստություն ու գանձեր գտնելու մոտիվները: Օրինակ՝ արգոնավորդները գնում են «Ոսկե գեղմը» գտնելու: Երրորդ շրջանում Նախորդ շրջանի պաշտպանության, գանձ գտնելու մոտիվներին գումարվում են նաև իշխանության ու ազդեցության համար պայքարի մոտիվները, որոնք բնորոշ են Աքիլլեսին և Ոդիսսևսին: Եպիկական չորրորդ շրջանում արդեն, ըստ ուսումնասիրողի, հերոսներին ուղղորդում է գանձ ու հարստություն գտնելու ձգտումը, այլ ոչ թե խիզախությունը¹: Ինչպես տեսնում ենք, տարբեր շրջանների հերոսներին բնութագրական հատկանիշները հստակ սահմանազատված չեն, և դժվար է ճշգրիտ համապատասխանություններ գտնել: Այսպես, Սանասարն ու Բաղդասարը առաջին շրջանի հերոսներ են, բայց գանձ գտնելու, վիշապների դեմ կռվելու մոտիվներով կարող են նաև երկրորդ կամ երրորդ շրջանների մեջ տեղավորվել: Նույն կերպ Փոքր Միերն իր արխայիկ գծերով կարող է տեղավորվել առաջին շրջանում, ինչպես, օրինակ, ռուսական Սվյատագորը, որի ծանրությունը հողը չի կարողանում տանել: Միերը դրսևորում է նաև առաջին շրջանի հերոսներին բնորոշ հանդգնություն, ընդվզում է Աստծո դեմ, բայց առանց մշակութային հերոսի գործառույթների: Ըստ այսմ էլ, անկախ մեկնաբանության մեթոդական մեկնակետից, տարբեր հնության էպիկական հուշարձաններում տեսանելի է կերպարային հաջորդականության եռասերունդ կամ քառասերունդ մոդելը, որն էլ կարող է արտահայտվել նաև էպոսների կառուցվածքում, ինչպես, օրինակ, «Սասնա ծռերի» ընդհանրական կառուցվածքային սխեմայի դեպքում է:

Ամփոփում

Բոլոր դեպքերում էլ քննության առարկա կերպարներն ու ուսումնասիրվող էպիկական ստեղծագործություններն իրենց ամբողջությամբ լիովին չեն համապատասխանում որևէ մոդելի, քանի որ միավորում են ամենատարբեր ծագում և հնություն ունեցող միավորներ՝ առասպելների հետքեր, վիպական մոտիվներ, հեքիաթա-

1 И. В. Шталь, Эволюция эпического изображения (Четыре поколения героев «Одиссеи» Гомера) // Типология народного эпоса, Москва, 1975, с. 182-212.

յին տարրեր, կենցաղային ու պատմական հիշատակություններ: Այս դեպքում ամենայն հավանականությամբ, հաշվի առնելով նաև պատումների փաստացի վիճակը (խաթարվածություն, եռաճյուղ, մեկճյուղ մոդելների ամօլայություն և այլն), ըստ մեզ, չկա էպոսի կառուցվածքային ձևավորման միասնական սկզբունք և էպոսի ամբողջացման գործընթացում կարող են նշանակություն ունեցած լինել ինչպես էպոս մտած հնագույն առասպելները, գրական ավանդույթի հետ փոխազդեցությունները, այնպես էլ տարբեր ծագումնաբանությամբ մոտիվաշարերը: Ընդհանրության մեջ, զաղափարական առումով մեր էպոսն ամփոփում է անհատի ու հասարակության զարգացման տարբեր փուլերը, որոնք կարելի է արտահայտել հետևյալ իմաստաբանական եռյակներով՝ ծնունդ-արարում-աստվածային, կայացում-ամրացում-իշխանություն, պաշտպանություն-գինվոր-հերոսականություն, անկում-հեռացում-հավերժական կյանք կամ համապատասխան վիպական հիպերմոտիվներով՝ բնակության վայրի ստեղծում, հանրույթի կայացում, իշխանության ամրացում, պայքար ինքնուրույն գոյության համար, հեռացում ու երկրորդ վերադարձի սպասում:

Իհարկե, այս ամենից հետո կրկին անպատասխան են մնում հիմնական հարցերը՝ ե՞րբ և ինչպե՞ս է այս ամենը դարձել մեկ ընդհանուր վեպ՝ հնդեվրոպական ժամանակներո՞ւմ, թե՞ միջնադարում, ո՞վ է ամբողջացրել մարդկանց ինչ-որ խո՞ւմբ, թե՞ առանձին անհատ, դժվար է ասել: Մ. Աբեղյանն այս առիթով հակված է մտածել, որ մենք ունեցել ենք մի հին մեծ վեպ, որը 5-րդ դարում արդեն պատրաստ է եղել և հետագայում պատմական իրադարձությունների ազդեցությամբ փոխվել են հերոսների անուններն ու տեղավայրերը, «Պարսից պատերազմի» հայոց թագավորությունը դարձել է «Տարոնի պատերազմում» Տարոնի իշխանություն, ապա 13-րդ դարում արդեն բուն Սասունի շուրջ հյուսվել է մի նոր վեպ՝ պահպանելով հին վեպերի տարրերը:

АМБАРЦУМЯН АЙК: - ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ СТРУКТУРЫ ЭПОСА “САСНА ЦРЕР”(“САСУНСКИЕ УДАЛЬЦЫ”): МИФОЛОГИЧЕСКИЕ СХЕМЫ, ИЛИ ЛИТЕРАТУРНАЯ ТРАДИЦИЯ: - Вопрос формирования структуры эпоса «Сасна црер» до сих пор не решена в армянской эпосоведение. Существует ли общая структурная система для всех версий? Если да, то, когда она была сформирована и как?

Эти вопросы так же обсуждались в работах Манука Абеяна.

Анализируя разные исследования можно выделить три основные точки зрения: а. Предположение М.Абегяна: У армян был древний великий эпос, который был завершен в 5-м веке и впоследствии под влиянием исторических событий изменились только имена героев и места действие. б) структура эпоса сформировалась в древности и является выражением влияния индоевропейской мифологии; в) Эпос окончательно сформировался в средние века - в 9-12 вв.

В нашей статье мы анализируем эти проблемы, представляя исследования Манука Абегяна в свете современного эпосоведения.

Ключевые слова: Сасунские Удальцы, Давид Сасунский, структура эпоса, варинт, ветвь, миф, "Випасанк", "Таронская война", индоевропейская мифология.

HAMBARDZUMYAN HAYK: - THE FORMATION OF THE STRUCTURE OF THE EPIC "SASNA TSERER" ("DAREDEVILS OF SASSOUN"): MYTHOLOGICAL SCHEMES, OR LITERARY TRADITION: - The questions of the form and time of formation of the structure of the epic "Sasna Tserer" is still discussed in Armenian epic studies. Is there a general epic structured system for all versions? If so, when was it formed, as with the factors? What are the methods and materials that can be studied?

These issues have been discussed in Manuk Abeghyan's epic studies and are important to date. There are three points of view in different studies: a. Abeghyan's view. Armenians had an ancient great epic that had been completed in the 5th century and subsequently changed the names and locations of the heroes under the influence of historical events. b) The structure of the epic was formed in ancient times and is an expression of the influence of the Indo-European mythology; c) Epic was finally formed in the Middle Ages, in the 9th-12th centuries. In our article, we examine these issues by introducing Manuk Abeghyan's research and contemporary epic studies.

Keywords: Daredevils of Sassoun, structure of the epic, varint, branch, myth, "Vipasank", "Taron war", Indo-European mythology.